

Масалиева Н.

**ЖУСУП МАМАЙДЫН «МАНАСЫНДАГЫ» АСКЕРДИК АТАЛЫШТАРДЫН
ЛЕКСИКА-ТЕМАТИКАЛЫК ЖАКТАН ТОПТОШТУРУЛУШУ**

Масалиева Н.

**ГРУППИРОВАНИЕ ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧЕСКИХ НАИМЕНОВАНИЙ
ВОЕННЫХ ЖУСУПОМ МАМАЕМ В ЭПОСЕ «МАНАС»**

N. Masalieva

**IN THE CENTRAL SQUARE "MANAS" IN HONOR OF THE INTERNATIONAL
ITEMS OF MILITARY VOCABULARY-THEME TO GROUP POINTS**

УДК: 821.512.154

Кыргыз элинин көп кылымдык сөз байлыгын камтыган “Манас” эпосунда аскердик өнөргө байланышкан сөздөр арбын. “Манас” эпосу кыргыз тилинин лексикалык байлыгын изилдөөдө бай маалымат, фактыларды берүүчү булак катары кызмат өтөйт. Бул макалада эпостогу аскер өнөрүнө тиешелүү сөздөрдүн лексикалык маанилерине токтолуп, тематикалык жактан топтоштурулуп, анализ берилет.

Негизги сөздөр: аскер, өнөр, курал-шайман, жоокер жабдуусу, найза, жебе, аскердик наам, жоо кийим.

В эпосе «Манас» содержащий богатый, многовековой лексический состав слов кыргызского народа встречается достаточно много слов на военную тематику. Эпос «Манас» является богатым источником в изучении лексики кыргызского языка. В статье рассматривается значение слов на военную тематику с эпоса «Манас» их классификация и анализ.

Ключевые слова: воин, доблесть, сабля, лук, воинское звание, доспехи, оружие.

There are many words that refer to the military skills in epos “Manas” which includes rich vocabulary of Kyrgyz people. The epos “Manas” is a rich source of learning vocabulary of Kyrgyz language. The article is considered about the meanings of military system vocabulary and these words are classified and analyzed.

Key words: troops, army, sword, bow, enemy, military rank

Кыргыз эли - байыртадан бери жоокерчилик кесибин өздөштүргөн калктардын бири. Өзгөчө түрдүү археологиялык табылгалардан да, ошондой эле түрдүү тарыхый булактарда кыргыздарда курал-жарак жасоо өнөрү да жогорку чеберчиликке жеткирилгендиги тууралуу маалыматтар арбын сакталган. Азыркы кезге чейин кыргыздар металл иштетүүнүн технологияларын сактап келишүүдө.

Белгилүү орус изилдөөчүсү Ю.Худяков байыркы кыргыздардын аскердик өнөрү жана курал-жарагына атайын иликтөө жүргүзүп, абдан кызыктуу жыйынтыктарга ээ болду. Кыргыздардын аскердик көркөм өнөрү (искусствосу) ошол мезгилдеги эң бир жогорку деңгээлдеги технологиялардын жыйынтыгы, модели болгондугу аныкталды. Ошол мезгилдеги кыргыз урууларынын жеңишин түшүндүрүүдө, ал кыргыз жоокерлеринин аскердик кесиптин көндүмдөрүн ыктырын мыкты билип, машыккандыгы

жана алардын курал-шаймандарынын топтомунун мыктылыгын негизги орунга койгон. Кыргыз жоокеринин жабдуусунда куралдын дээрлик бардык түрлөрү болгон: түзүлүшү татаал жаалар, үч кырдуу жебелер, найзалар, ар түрдүү формалардагы жана өлчөмдөрдөгү канжар, бычактар, кылычтар, дат баспас өзгөчө ыкма менен согулган жарактар ж.б. Кыргыздар жасаган куралдарды алып жүрүү Борбордук Азияда сыймык катары эсептелген. Кытай тарыхчыларынын маалыматы боюнча, кыргыздардын куралдары “көктөн түшкөн курчтан (металлдан)” жасалгандыгы жөнүндө кабар берилет. Башка өлкөлөрдөн, коңшулаш уруулардан дайыма курал-жаракка болгон талап жогору болгон.

Ошондой эле VII-IX кылымдардагы кыргыздардын мезгилинде аскердик түрдүү ыкмалар, системалык жаңылыктар да пайда болгондугу такталган: аскердик бөлүктөрдү бөлүштүрүүнүн ондук системасы (ондук, жүздүк, миңдик бөлүк, он миңдик бөлүк) киргизилген, ар бир аскердик чен, наамдар такталган, алардын аткарган кызматтары, тагылган милдеттери белгилүү болгон. Улуу кыргыз кагандыгы түзүлгөн мезгил, айрым орус тарыхчыларынын пикири боюнча, кыргыздардын “эң бир гүлдөгөн мезгили” эле.(4; 3-б.)

Улуу эпосуздун жаралыш башаттары да дал ушул доорлордон тартып жаралгандыгы тууралуу илимде ар кандай көзкараштар, далилдөөлөр айтылган.

“Манас” эпосунун отуздан ашуун варианты эл арасынан жыйналып, азыркы учурда Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталуу турат. Алардын ичинен көлөмү жагынан ири болгон айтымдар - Сагымбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин варианттары илимий жактан бир топ көбүрөөк изилденип келе жатат. (2: 2-б.) Бирок бул варианттар да толугу менен иликтенип бүтү дегендик эмес. Өткөн кылымдын 80-жылдарында кыргыз элинин бир бутагы жашаган Кытайдагы Кызылсуу Кыргыз автономиялуу областындагы атактуу манасчы Жусуп Мамайдын көлөмдүү варианты тааныштырыла баштады. Жусуп Мамайдын айтуусунда кагазга түшүрүлгөн варианттын айрым бөлүктөрү басма

беттеринде жарыяланып, ошондой эле “Семетей” бөлүмү эки китеп болуп жарык көрдү.

Биз аталган варианттын текстинен аскердик өнөргө байланыштуу сөздөрдү терип алып, аларды тематикалык жактан төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүнү туура деп эсептедик:

1) курал-жарак аталыштары: *жаа, калкан, жебе, ок, кылыч, наркескен, найза, айбалта, балта, сүңгү, чоюнбаш, токмок, күрсү, чокмор, сырнайза, камчы, булдурсун, бычак, канжар, милте, бараң ж.б.*

2) жоо кийимдеринин аталыштары: *чопкут, соот, чарайна, олоок, тон, туулга, кандагай, тумак, куна, көйнөк, нөөкөр (өтүк), күрөөкө, тон, темир тор ж.б.*

3) аскердик наамдардын, кесиптердин аталыштары: *кароол, чалгынчы, сакчы, колбашы, жолбашы, онбашы, миңбашы, жүзбашы, аскер, уста, хан (кан), чоро, эр, баатыр, улук, кайгуулчу, сактоочу, казанчы, нөөкөр, адис, изчи, төлгөчү, барсканчы, алп, баитык, вазир, котчу, жортуулчу, кайгуулчу, ж.б.*

4) аскердик атрибуттарды билдирген аталыштар: *туу, желек, байрак, асаба;*

5) аскердик бөлүктөрдүн, ыкмалардын аталыштары: *кол, чалгын, кайгуул, кароол, ит уруш, нөөбөт, тузак, жортуул, казат, айла, буктурма, амал, чабыш, уруш, камоо ж.б.*

6) аскердик турмушка байланыштуу аталыштар: *доол, доолбас, керней, сурнай, шайман, курал, жынгжыр, кетелек, алым, алман ж.б.*

7) курал-жарактарды жасоого байланышкан сөздөр: *дүкөн, кылап, чойун, мис, коло, көкжал (металлдын куймасы), болот, сап, кабуу, чыраш, жибек, була, жүн, сээр, уу, чок, ширөө, кил, турп, килбото, кынап ж.б.*

Мындай классификациялоодо аскердик өнөргө байланыштуу эпосто учураган сөздөрдүн лексикалык мааниси негизги орунга коюлуп, дал ушул өзгөчөлүгүнө таянуу менен бөлүштүрүлдү.

Аскердик аталыштардын катмарлык бөлүнүштөрү

Кыргыз тилиндеги аскердик сөздөр жаралыш булактары боюнча да түрдүү мүнөздө. Алардын айрымдары биздин эне тилибизде көптөн бери жашап, колдонулуп келе жатса, айрым бир аталыштар иран тилдеринен, же кыргыз тили менен алыскы тектеш тилдерден – мисалы, монгол тилинен келип кирген сөздөр бар. Ушундан улам, Жусуп Мамайдын «Манас» вариантындагы аскердик лексикалык бирдиктерди төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүнү ылайык деп ойлодук:

- I. нукура түрк, кыргыз аталыштары;
- II. монгол катмары;
- III. иран катмары;
- IV. араб катмары;
- V. кытай катмары.

Ар бир тилде ошол тилдин лексикасынын уюткусун түзгөн сөздөр болот, булар тектеш түрк тилдеринде жана кыргыз тилинде байыртадан бери

сакталып келе жаткан уңгулар, сөздөр. Мына ошондуктан бул сөздөрдүн лексикалык маанилери да, тыбыштык түзүлүштөрү да түрк тилдерине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, кубулуштарды камтыйт. Ал сөздөргө төмөнкү аталыштарды киргизсе болот: *жаа, калкан, жебе, ок, кылыч, айбалта, балта, чоюнбаш, токмок, чокмор, камчы, бычак, көйнөк, тумак, туулга, колбашы, жолбашы, онбашы, миңбашы, жүзбашы, эр, баатыр, изчи, алп, баитык, желек, ит уруш, тузак, камоо, чабыш, кол, алым, курал, болот, темир, жибек, уу, турп (турпак), кабуу, жүн ж.б.* Кыргыз тилиндеги *эр, алп, баатыр* деген сөздөр орхон-энесай жазма эстеликтеринде да сакталгандыгы белгилүү. Мисалы *алп* деген сөз төмөндөгүчө саптарда кезигет:

Алп Жамгырчы далдаңдап,
Ашып-шашып калдаңдап,
Жөөлөп бара жатканда,
Жакыптын уулу Чоңжинди
Жайдары тууган жаш экен. (5: 41-б.)

Алардын лексикалык маанилери да, тыбыштык түзүлүштөрү да дээрлик өзгөрүлбөстөн сакталышы дал ушул эпостун тексттеринен көрүнөт.

Ойдунду карай бет алып,
Айланып Карашорону,
Тапмакчы болгон калмактын
Жолун Чубак городу,
Анчалык барган эр Чубак
Андан бирди койбу. (5: 57-б.)

Ошондой эле кыргыз тилинин лексикасындагы тарыхый катмарлардын бири – монгол тилдеринен келип кирген сөздөр. Бул сөздөр да Жусуп Мамайдын вариантында бар. Алар кыргыз тилинин тыбыштык мыйзамдарына ылайык калыптанган: *нөөкөр, канжыга, сүңгү, кандагай, олоок, күрөөкө, туулга, дорго, жасоол, түмөн, кошун, олжо, жесекчи ж.б.* сыяктуу аталыштар. Мисалы, *кандагай* деген сөз эпосто кеңири сүрөттөлүп, Кошойдун күрөшкө түшөөрү тууралуу эпизоддо баяндалат. Эпостогу саптарга кайрылып көрөлү:

Алп Манас барбаңдап,
Көтөрүлө дардаңдап,
Алып барып Кошойго:
- Абаке, кийип көрчү, - деп,
Кандагайды сунду эле. (5: 139-б.)

Тектеш түрк тилдеринин ичинен хакас, алтай тилдеринде да кезигет. Ошондой эле монгол тилинде *хандга* деген сөз “багыш” дегенди билдирет. (3: 243-б.) Кыргыздардын аскер кийимдеринин арасынан шым, жоого кийүүчү шымдын түрү ошол жаныбардын терисине жасалганынан улам ошондой аталган болуу керек.

Кыргыз эли башка калктар менен көптөн бери алакалаш жашап келет. Мына ошол карымкатыштардын таасири менен кыргыз тилинде иран тилдеринен кабыл алынган сөздөр да пайда болгон. Иран тилинен кирген аскердик түшүнүктү билдирген сөздөр эпостун мазмунунда чагылдырылган. Алар:

найза, сырнайза, керней, сурнай, машаа, милте, бараң ж.б. өндүү сөздөр.

Эпостогу эң көп аталган куралдардын бири *найза* болуп эсептелет. Бул курал дээрлик бардык согуштук жүрүштөрдө жоокерлер тарабынан колдонулат. Ал төмөнкү саптарда берилет:

Ар канча салса акыры,
Аны Кошой туйбады,
Жаш балдай шолоктоп,
Ого бетер уктады,
Ойготмокко эр Манас,
Найза менен Кошойду,
Көнөктөй этин бөлүнтүп,
Жыра сайып таштады. (5; 141-б.)

Найза - каршылашкан душманга аралыктан туруп зыян келтирүүчү куралдын түрү, көбүнчө узун шырмый сыяктуу жыгачтан жасалып, учуна темир уч кадалган жарак. Иран тилинде *нейзе* деген сөздүн кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайык *найза* деген түргө келген. (1; 261-б.)

Кыргыз тилине араб тилинен кирген сөздөр да эпостун Жусуп Мамай айткан вариантында кезигет. Аларга төмөнкү сөздөрдү киргизсе болот: **канжар, вазир, аскер, асаба, нообот, казат** ж.б. Алардын айрымдары кыргыз тилинде өзгөрүлүп, тыбыштык өзгөчөлүктөргө ылайыкташкандагы байкалат. Мисалы, **казат** деген сөз “Манас” эпосунун бардык варианттарында жыш кезиккен аталыш. Жусуп Мамайдын вариантында да бул сөз учурайт:

Казатың менен куруп кал,
Калмагың менен чирип кал,
Кытай, кыргыз кырылып,
Бардыгың жерге кирип кал!
Муну айтып кобурап,
Туруп калды Кыргыз чал. (5: 267-б.)

Бардык варианттарда тең бул сөздүн мааниси бирдей – каапырларга каршы согуш дегенди билдирип турат. Араб тилинде **казават** деген сөз кыргыз тилинде **казат** деген түргө өткөндүгү көрүнөт.

Араб тилинен кирген сөздөрдүн айрымдары тарыхый сөздөр катары колдонулса, башка бир сөздөр активдүү колдонулуп келет. Мисалы, **вазир** деген сөз да эпостон кезигет.

Вазир сөзү араб тилинде увазир деген түрдө болуп, “мамлекетти башкаруучунун жардамчысы, министр” деген мааниси билдирет.

Жусуп Мамайдын вариантында кытай тилинен кирген сөздөр да жолугат. Мындай сөздөр аскердик лексикада бар экенин байкаса болот: **дуудуу, жаңжүң, какан, туу, диңсе, хан, кура, жамбы, калдай, лойа, наапа/напа, жайсан, чантуу, шойа, дүңчусу, амбал, лойа** ж.б.

Мисалы, **жаңжүң** деген сөздү эпостун Манас Чет Бээжинди алган окуясын сүрөттөөдө арбын жолуктурабыз:

Хандын ханы Эсен хан,
Андан кийин Ороңгу,
Кошо келди **Кунжанжун**,
Эсен ханы баштаган,
Хандын саны отуз бар,
Кунжанжуну баштаган
Жаңжүңдүн саны кыркча бар. (5: 338-б.)

Ар кандай сөздөрдүн ичинен чен, наам аталыштары бир топ көбүрөөк кезигет: **какан** кытай тилиндеги **ке-куан** “улуу өкүмдар, хан, кытай императору” деген наамды билдирет. Арбын жолуккан аскердик наамдын аталышы – **жаңжүң**, кытай тилинде **цзяньцзюнь** “башкы колбашчы” дегенди билдирет. Ал эми **шайо** деген сөз чакан аскердин башчысы катары колдонулуп, кытайча **шаңйо** “айыл башчысы” дегенди билдирген.

Манастын атын укканда,
Лойа оозунан чыкканда,
Ойу бузук Айжанжун,
Олурандап, олондоп,
Опурулуп корондоп:
- Манас деген эмине,
Жалганбы, чынбы ушул кеп?!
Ордунан тура калганы.(5: 116-б.)

Мында да кытай тилиндеги **лояа** деген сөз келди.

Кыргыз тилине мындай сөздөрдүн киришин кыргыз эли кытай калкы менен көптөгөн кылымдар бою коңшулаш жашап, өз ара байланыштары болгондуктан, дал ушул тилдик фактылар сакталгандыгы байкалды.

Аскердик лексикага тиешелүү сөздөр Манас“ эпосунда аябай көп, анткени ошол мезгилде элдин тарыхы, жашоо шарты көчмөн турмушту чагылдырат. Аскердик аталыштагы сөздөрдүн этимологиясын, структурасын изилдөө дагы алдыда.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ф., 1991. 261-б.
2. Боронов А.А. “Антронимия эпоса “Манас”. Автореферат дисс. на соиск. Уч. Степ. Канд. Филол. наук. М., 1988.; Бейбутова Т.А. Стратификация военной лексики киргизского языка. Автореферат кандидатской диссертации. М., Институт языкознания АН СССР, 1988.
3. Бурятско-русский словарь. Кызыл, 2001. 243-б.
4. Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт./Түзгөн К.Жусупов. – Б.: - Кыргызстан, 1993. Т. 1-2.
5. Манас. Жусуп Мамайдын айтуусу боюнча. – КЭР, Шинжаң эл басмасы, 2004. -1780 б.

Рецензент: д.филол.н. Мусаева В.